

A nyelvek élete, halála és feltámadása

I ngā wā katoa, i ngā wāhi katoa. ‘Mindig és mindenütt.’
(a maori nyelvi revitalizáció mozgalmának jelmondata)

Bábel tornyának története (I Mózes 11) szerint a nyelvek és népek sokfélesége isteni átok volt — a nagyratörés büntetése. Ma a legtöbb kutató viszont úgy gondolja, hogy a nyelvi sokszínűség, vagyis a „glottodiverzitás” érték, az emberiség közkinccse, akárcsak a **biodiverzitás**, a biológiai fajok sokaságának létezése. Úgy vélik, hogy mindannyian szegényebbek leszünk azáltal, hogy átlagosan három-négy hetente kihal a földön egy nyelv. Miközben a világ nyelveinek száma rohamosan csökken, a nyelvek demográfiai adatait és viszonyait tárgyaló alapvető modern forrás, az *Ethnologue* egymást követő kiadásai (9–15.) azt sugallják, hogy a „nyelveink” száma örvendetesen gyarapodik: 5103 > 5445 > 6170 > 6528 > 6703 > 6809 > 6912 nyelv: a 15. kiadás: Gordon (2005). Szó sincs erről: csupán a Summer Institute of Linguistics¹ nyelvészeinek felfogása változott meg a nyelv és a dialektus viszonyával kapcsolatban, azaz számos régebben nyelvjárásnak minősült nyelvváltozatot ők ma önálló nyelvnek tekintenek: vannak például különféle „kínai nyelvek”, „arab nyelvek”, sőt „olaszországi nyelvek”.²

A kihalás által fenyegetett nyelvekkel és a nyelvi revitalizációval való foglalkozást sok nyelvész nem tartja legitim tudományos témának, „legfeljebb” etikai-morális problémának. A kérdést azonban nem jó egy kézlegyintéssel elintézni, hiszen a nyelvvel többé-kevésbé vele hal a kultúra, amit hordoz, a nyelvek kihalása, az ún. **örökségnyelv** elvesztése pedig nem fájdalommentes, és a generációk közötti szakadással jár — nem is beszélve arról, hogy a kétnyelvűségnek pozitív hatása van a kognitív képességekre vö. Krashen & al. (1998), Krashen & Cho (1998), Cho (2001) stb. Bármiként is vélekednek a tudományosságról a nyelvtudósok, a nyelvek politikai és szociális okok következtében gyakran gyengének mutatkoznak. A **nyelvi vitalitás**, az „életerő” metaforikus kifejezés (McConnell & Gendron 1993–98, Kindell & Lewis 2000), hiszen nem biológiai, hanem gazdasági és politikai okai vannak annak, hogy ma Afrika nyelveinek 15%-át (Brenzinger 1992, 1998), Ausztrália őslakos nyelveinek több mint 95%-át fenyegeti a kihalás közvetlen veszélye, vö. Dixon (1972, 1980, 1983), Schmidt (1985, 1990), valamint Vászolyi (2003). Viszonylagos „biztonságban” talán csak a világ nyelveinek tizede van (Krauss 1992a). A nyelvek kihalásának, a **nyelvhalálnak** és a nyelvek felélesztésének, a **nyelvi revitalizációnak** a kérdésköre csak az elmúlt két évtized során került az érdeklődés homlokterébe. A revitalizáció jelenthet „nyelvfelélesztést”, azaz egy kihalt, anyanyelvi beszélőkkel már nem rendelkező nyelv életre keltését, illetve

¹ A *Summer Institute of Linguistics* a világ nyelveinek kutatásával foglalkozó keresztény humanitárius szervezet (<http://www.sil.org>). Nyári egyetemként alakult meg, 1934-ben kettő, 1935-ben pedig öt diákkal. Az egyikük Kenneth L. Pike (1912–2000) volt, aki 1942–79 között az SIL igazgatójaként működött. 1942-ben kb. száz kutatóval dolgoztak, ma mintegy hatezerrel. Amerika indián nyelveinek leírásával kezdtek, majd kiterjesztették a tevékenységüket más régiókra is. Az SIL sokezer tanulmányt tett közzé (Brend & Pike 1977, Wares 1993, Grimes 1995). International Academic Bookstore 7500 W. Camp Wisdom Road. Dallas, TX 75236, USA. FAX: 972-708-7363. Academic_Books@sil.org.

² Vö. <http://www.ethnologue.com>. Az *Ethnologue* szerint például Olaszország 58 millió lakosának fele nem „olaszul” beszél, hanem olyan önálló nyelvek valamelyikén, mint a lombard (milánói), a venét (velencei), a ligur (genovai), a piemonti (torinói), a nápolyi-kalábriai, a szicíliai és a szárd.

„nyelvélénkítést”, vagyis az erőteljes nyelvcsere folyamatában lévő nyelv megerősítését. A szakirodalomból vö. Robins & Uhlenbeck (1991), Krauss (1992a), Hale (1992), Ladefoged (1992), Sasse (1992), Fishman (1991, 2000), Dorian (1981, 1987, 1992), Bobaljik & al. (1996), Grenoble & Whaley (1997), Ostler & Rudes (2000), Nettle & Romaine (2000), Bradley & Bradley (2001), Wurm (1996), Moseley (2001). Hinton & Hale (2001), <http://sapir.ling.yale.edu/~elf/index.html>, <http://www.ogmios.org> (*The Endangered Language Fund és Foundation for Endangered Languages*).

Miért **veszélyeztetett nyelv** a világ nyelveinek zöme? A történelem során gyakran előfordult, hogy egyes beszélőközösségeket fizikailag semmisítették meg. Afrikában, Ausztráliában vagy Amerikában sok törzset néhány hét leforgása alatt mészároltak le (vö. pl. Thornton 1987). Európában 1915-től a törökök szisztematikusan gyilkoltak le mintegy egymillió örményt, az európai jiddis beszélőinek a sorsát pedig — több millió emberről van szó — a hitleri „végső megoldás” pecsételte meg. Mégis a nyelvek kihalásának leggyakoribb oka nem a népirtás, hanem a **nyelvcsere**, vagyis az, hogy a beszélők nem tartják meg az anyanyelvüket, pl. a kunok (akik eredetileg egy török nyelvet beszéltek) „elmagyarosodtak”, a finnugor nyelvű mordvinok „eloroszosodtak” — a zömük ma már csak oroszul beszél.

Nyelvcsere történt a *hawaii*, egy polinéz nyelv esetében is. Itt a beszélők száma 1778-ban, az európai behatolás első évében még mintegy 800 000 volt, és a hawaii civilizációt gazdag hagyományos kultúra és fejlett technológia jellemezte. Az európaiak által importált betegségek következtében, illetve a földtulajdon rendszerének átalakítása nyomán a hagyományos életmód összeomlása miatt a lakosság száma egyetlen évszázad alatt mintegy 94%-kal csökkent. A 19. század közepén a hawaii nyelv használata még általános volt a közigazgatásban és az oktatásban, az írástudás szintje pedig 99%-os volt. 1854-től kezdve azonban a sziget mintegy 600 iskolájában megkezdik a hawaii helyett az angol nyelvű oktatásra való áttérést, 1900-tól pedig az „Organic Act” nevű törvény életbe lépésével már a sziget valamennyi hivatalos dokumentumát angol nyelven foglalták írásba, és ugyanez a törvény az iskolai oktatásban minimálisan 50%-os angol nyelvűséget írt elő (Hawaii 1898 óta az USA része, és 1959 óta van „állam” státusa). Amikor 1984-ben a hawaii értelmiségiek észbe kapnak, és létrehozzák a „nyelv fészkeit” (pūnana leo), vagyis a kizárólag hawaii nyelvű oktatóhelyeket az óvodás korú gyerekek számára, akkor a hawaii első nyelvi (anyanyelvi) beszélőinek száma összesen már csak mintegy ezer fő volt. Különös ellentmondás, hogy a hawaii egy olyan időszakban kapott hivatalos nyelvi státust (1978), amikor ezen a nyelven már szinte megszólalni is szégyen volt. Az amerikai társadalmi létrán magasabbra jutni pedig csakis az angol révén lehetett. A hawaii–angol nyelvcsere első évszázadát a külső erőszak jellemzi, a második szakaszban viszont a döntő tényező már a közösségen belüli bomlás és önstigmatizáció: a hawaii nyelv vélt használati értéke és presztízse egyre csökkent, vö. Reinecke (1969), Huebner (1985) és Hinton (1997) A hawaiiak ma sincs néhány száznál több kompetens beszélője. Több optimizmusra ad talán okot a hawaii közeli rokonának a *maori* nyelvnek (te reo māori) a helyzete, amely Új-Zéland (maori nevén *Aotearoa*) három hivatalos nyelvének egyike (angol, maori, új-zélandi jelnyelv). A négy milliónál is több új-zélandi csaknem tizede etnikai értelemben maori: a nyelvnek is sok tízezer kompetens beszélője van. A nyelv újraéledése az 1980-as években megindult revitalizációs programoknak (Kōhanga Reo és Kura kaupapa Māori)

köszönhető. Bár a maori revitalizációt sikerként kell elkönyvelni, a távlatokról még korai lenne beszélni, vö. Benton (1997). A **nyelvmegtartás**, azaz a **nyelvi lojalitás**, vagy „a nyelvhez való hűség” csak akkor állandósul, ha a nyelv használata rendszeresen hozzájárul az egyes beszélők kapcsolatrendszerének kiépüléséhez, illetve a társadalmi érvényesülésükhöz.

Az angol *language loss*, amelyet a magyar **nyelvvesztés** terminusnak lehet megfeleltetni, a nyelv leépülésére utal az egyénben: a jelenség oka lehet egy másik nyelv is, de nyelvvesztés előfordulhat például az agy sérülése következtében is. Tudnunk kell azonban, hogy sem a magyar, sem a nemzetközi terminológia nem következetes, azaz a *language loss* és a *nyelvvesztés* néha nem az egyéni, hanem éppen a közösségi nyelvcsere-re vonatkozik. Az angol *language shift* a közösségi **nyelvcsere** neve, amelyet megelőz a közösségben és az egyénben a nyelvhasználat színtereinek beszűkülése, a **nyelvi térvesztés** (Lanstyák István terminusával: *nyelvvisszaszorulás, színtérváltás*), illetve a **nyelvi leépülés**, amely terminust talán célszerűbb lenne a kétnyelvű beszélőknek az egyik nyelvükben való meggyöngyülésére, a szerkezeti értelemben hiányos, tökéletlen nyelviépülésre lefoglalni, vö. Lanstyák (2002). Az angol *language attrition*, *language obsolescence* és *language contraction* kifejezések használata nem egységes, azaz nem feleltethető meg az említett magyar terminusoknak.

Bár a kétnyelvűség csak olyan értelemben oka a nyelvcsere-nek, amiként a házasság a válásnak, tipikusnak mondható az olyasféle megfogalmazás, mint Berresford Ellis (1974: 77, 95) kijelentése a cornwalli kelta 1777-ben történt kihalásával kapcsolatban, amely szerint a nyelv kihalásának oka az egynyelvű beszélők eltűnése.³ A nyelv kihalásának közvetlen előzménye persze itt is a nyelvreépülés, illetve az egynyelvű beszélők fogyása volt. Maga az *ok* azonban az esetek zömében a nyelv státusának süllyedése, a gazdasági és politikai ellehetetlenítés, és a nyelv utánpótlási vonalainak elvágása: vagyis az anyanyelven való oktatás korlátozása, illetve megszüntetése, vö. Skutnabb-Kangas (2000). Például az Anglia és Wales egyesítését jogilag lezáró törvény (1536) megtiltotta a walesi nyelv használatát hivatalos és bírósági ügyekben, 1870-ben pedig egy másik törvény minden iskolában betiltotta annak használatát. A hatalmi „végső megoldás” másik példája: 1616-ban I. Jakab törvényben tiltotta meg Skóciában a skóciai gael (Scottish Gaelic) nyelv nyilvános használatát — bárhol, bárkinek.

Sok esetben a nyelvcsere következtében egy nyelvnek egyáltalán nem maradnak beszélői. Ez a **nyelvhálál**, amely valójában a közösségi nyelvhasználat megszűnése, bár formálisan az utolsó beszélő halálával hal ki egy nyelv, pl. Ned Madrell halálával halt ki a manx (egy kelta nyelv) 1974-ben, Klavgyija Plotnyikova halálával tűnt el véglegesen a kamassz (egy uráli nyelv) 1989-ben. Egy nyelvnek a közösségi nyelvhasználatban való visszaszorulása azonban a kiépült nyelvi kompetenciával rendelkező beszélők hiányát vonja maga után, az „utolsó beszélők” az eredeti nyelvnek legtöbbször már csak néhány szavát őrzik. Hokkaidón, azaz Japán legészakibb szigetén az 1999-es népszámlálási adatok szerint 23 767 ainu élt (kevesebb, mint a sziget lakosságának 0,5 %-a), vö. Sawai (1998), de az ainu nyelv a mindennapi kommunikáció eszközeként

³ “it is only while a minority language retains a strong monoglot population that it will exist alongside a major language” ... “With the loss of the monoglots in the seventeenth century ... the days of Cornish were clearly numbered”. A cornwallit egyébként sikerült feléleszteni: ma mintegy ezer beszélő számára els nyelv, és további kétezer ember folyékonyan beszél.

talán csak 10–15 családban maradt fenn (főként idősebb házaspárok között). Az ainu nyelvet a felnövő generáció már nem beszéli, sőt nem is érti, ezért terepmunkát (a nyelv természetes közegben való használatának megfigyelése értelmében) a nyelvészek már nem is tudnak végezni.

Egy nyelv vitalitását elsősorban két dolog jelzi: a fiatalabb nemzedéknek való **átadás** (angolul: *transmission*) mutatója, illetve a belső kohézióval rendelkező **nyelvi hálózatrendszer** (angolul: *networking*) kiterjedése. Például az ausztráliai bennszülött nyelvek zömét a fiatalabbak az idősebb nemzedéktől nem veszik át. Néhány évtizede ennek legfőbb oka még az az embertelen gyakorlat volt, hogy a bennszülött gyermekeket 5–6 éves korukban erőszakkal elvették a szüleiktől és — mondjuk így — „koncentrációs oktatási intézményekbe” küldték őket, hogy megtanuljanak angolul és úgymond a társadalom hasznos tagjává válhassanak. A beszélők számától függetlenül, kihalás fenyeget bármely nyelvet, amelyet a felnövő nemzedék nem vesz át. Sokat elárul a helyzetről az a tény, hogy az ezredfordulón csupán két tucatnyi ausztráliai nyelvnek volt szerepe az általános iskolai oktatásban. Az első kétnyelvű iskolák 1972 után nyíltak, amikor Gough Whitlam miniszterelnök programjában helyet kapott az, hogy mindenkinek joga van az anyanyelvén írástudóvá válni. Ma mintegy 30 állami, egyházi, illetve a közösség által szponzorált iskola működik. A kétnyelvű iskolai oktatásban a kezdeti időszakban a bennszülött nyelv dominál, majd fokozatosan átadja helyét az angolnak. Meglepő — de a településszerkezettel és a földrajzi távolságokkal jól magyarázható — tény ugyanakkor, hogy egyes bennszülött közösségekben minimális a kétnyelvűség, pl. a *pitjantjatjara* beszélőknek csak ötöde kétnyelvű, a *pintupi-luritja* (Északi Terület, azaz Northern Territory) kb. 800 beszélőjének pedig a tizede az. A legnagyobb bennszülött regionális nyelvek: *kalalagawya* (4000 fő, Queensland), *warlpiri* (3000 fő, Északi Terület), *arrernte* (azaz *aranda*, 3000 fő, Északi Terület), *pitjantjatjara* (3000 fő, Dél-Ausztrália), *alyawarr* (1500 fő, Északi Terület és Queensland), *tiwi* (1500 fő, Északi Terület), *ngaanyatjarra* (1200 fő, Nyugat-Ausztrália), *anindilyakwa* (1000 fő, Északi Terület), *walmajarri* (1000, Nyugat-Ausztrália). Ezek a nyelvek helyi közvetítő nyelvként is szolgálnak és felszívják a kisebb bennszülött nyelveket. Források: magyarul Vászolyi (2003), illetve Baldauf & Luke (1989), Romaine (1991); Leitner (2004); Leitner, Fritz & Taylor (2006); Leitner & Malcolm (2007) és <http://www.dnathan.com/VL/austLang.htm>.

Léteznek közigazgatásilag elismert bennszülött régiók (*indigenous areas*), amelyek kialakításának az a feltétele, hogy a bennszülött lakosság száma 300 fő fölött legyen. A veszélyeztetettség ugyan nem közvetlenül adódik a beszélők számából, de minél kevesebb beszélővel rendelkezik a nyelv, annál nehezebben jön létre a közösségben autonóm nyelvi hálózatrendszer, és annál kevésbé veszi át a fiatal nemzedék a nyelvet.

Ausztrália bennszülött nyelveit a kontinens 20 milliónyi lakosának mintegy 0,2%-a beszéli. A 2001-es népszámlálási adatok szerint ezek zöme az Északi Területen (Northern Territory) él: itt az 50 785 főnyi etnikai csoportban 30 854 beszélő van, de Nyugat-Ausztráliában (Western Australia) és Queensland tartomány egyes részein is él néhány ezer a bennszülött nyelvet még valamelyest ismerő személy (a sűrűn lakott Új-Dél-Walesben, azaz New South Walesben és Victoriában a számuk elenyésző). Az ausztráliai bennszülött nyelvek impozáns felsorolásai alapján az hihető, hogy Ausztrália „még őrzi ősi nyelveit”. A statisztikák megtévesztőek, ezért

közölnöm kell két „ellenlistát”. Az a mintegy harminc nyelv, amelynek már csak egyetlen beszélője maradt, kihaltak tekinthető (az *Ethnologue* által használt írásmódot megtartva):

bandjigali, barrow point, dirari, djangun, djawi, djiwarli, erre, gugadj, guwamu, kuku-mangk, kumbainggar, lamu-lamu, mandandanyi, mangerr, margany, muluridy, muruwari, ngurmbur, nugunu, nyangga, nyawaygi, wadjigu, wamin, wanggamala, wulna, yawarawarga, yindjilandji

Mintegy 100 nyelvnek kevesebb, mint öt beszélője van, tehát a revitalizációjuknak már aligha van reális esélye:

alngith, amarag, andegerebinha, arabana, areba, atampaya, ayabadhu, badimaya, bandjalang, biri, bayungu, burduna, darling, dhargari, djingili, dyaabugay, dyaberdyaber, dyangadi, dyugun, Flinders Island, gadjerawang, gagadu, gambera, ganggalida, giyug, gugu badhun, gugubera, gungabula, gunya, kamlaroi, kamu, karadjeri, kokata, kuku-mu'inh, kuku-ugbanh, kunggara, kunggari, kuthant, kuwama, laragia, limilngan, mara, margu, marimanindji, mayaguduna, mbara, mbariman-gudhinma, martuyhunira, miriwung, miwa, mullukmulluk, narungga, ngadjunmaya, ngalakan, ngamini, ngarinyin, ngarla, ngarndji, ngawun, ngura, nhuwala, nijadali, nimanbur, nungali, nyulnyul, pakanha, pini, pinigura, pitta pitta thaypan, tyaraity, umbindhamu, umbugarla, umbuygamu, uradhi, urningangg, wadjigin, wagaya, wakawaka, wambaya, wangaaybuwan-ngiyambaa, wangganguru, waray, warluwara, warrgamay, warumungu, warungu, wik-epa, wik-keyangan, wik-me'anha, wilawila, wiradhuri, wirangu, yandruwandha, yangman, yidiny, yinggarda

További mintegy 80 nyelvnek van 500-nál kevesebb (átlagosan egy-két tucatnyi) beszélője, de „a nyelv továbbélésének esélyeiről” itt sem lehet beszélni, viszont legalább lehetséges a nyelv és kultúra emlékeinek részleges lejegyzése. Sajnálatos tény, hogy Ausztrália nyelvi öröksége legfeljebb múzeumi tárgyként marad a most felnövő nemzedékre.

Ugyanez elmondható az amerikai kontinens nyelveiről is. Az utolsó népszámlálás alkalmával (2000-ben) az amerikaiak mintegy 1,5%-a azonosította magát amerikai indiánként, azaz 2 475 956 fő („Native American and Alaskan”).⁴ Az amerikai indián nyelvek és kultúrák elsorvasztásában is döntő tényező volt a gyermekek elszakítása a

⁴ Ez volt az első népszámlálás az USA-ban, amely során többszörös rassz és etnikum szerinti identitást is tekintetbe vettek. A magukat a fenti kategóriába sorolók zöme az „American Indian” kategóriát is megjelölte — vagy csak azt jelölte meg (1 895 160, illetve 1 937 391). Nem mindig világos, hogy a censusban az etnikai kategóriáknak mi a nyelvi megfelelése. A magát *pueblo* indiánnak valló 59 621 személy például etnikailag *hopi*, *zuni*, *laguna* stb. 20 000 főnél több beszélővel rendelkezik, akik eltérő közösségekbe tartoznak. Vö. Campbell (1997), Hornberger (1997), Goddard (1997), Mithun (1999).

szüleiktől, bentlakásos iskolák (boarding schools) létrehozása, ahol kegyetlen büntetés terhe mellett tilos volt az anyanyelvükön megszólalniuk. Már 1868-ban megállapította ugyanis egy, a szövetségi kormány által kinevezett bizottság, hogy a bajok oka főként az indiánok nyelvi identitásában rejlik, ezért angol nyelvű iskolákat kell felállítani, ahol mindenféle „barbár nyelvek” helyett angolul folyik majd az oktatás, mert a bajok két harmada megoldódna, ha ezektől a nyelvektől meg lehetne szabadulni.⁵ J. D. C. Atkins, aki 1885–88 között az indián ügyekért felelős kormánytisztviselő volt, úgy vélte, hogy az indián gyerekek anyanyelvükön való tanítása gyakorlatilag megakadályozza őket abban, hogy elsajátítsák az angolt.⁶ 1880 táján már működtek is ezek az Indián Ügyek Hivatala (Bureau of Indian Affairs) által létrehozott iskolák, amelyeknek filozófiáját a rendszer kialakításában oroszlánrészt vállalt Richard H. Pratt ekként sommázta: „*Öld meg az indiánt ... és mentsd meg az embert*” (“*Kill the Indian ... and save the man*”, Pratt [1892] 1973: 261). Az új embertípus kialakításának folyamata azonban kissé dögöve indult, és a 20. század első évtizedétől kezdve bizonyos törzsek esetében le is mondtak arról, hogy iskolai átneveléssel faragjanak az indiánokból jó amerikaiakat (vö. Prucha 1973 és Hoxie 1984). Ez magyarázza, hogy a nyelvcsere a navahóknál például *viszonylag* lassú volt: az 1930-as népszámlálási adatok szerint 29%-uk navahó egynyelvű volt, 2000-ben pedig 37%-uk már csak néhány szót tud navahó nyelven (U.S. Gov., Census 1937 és 2002).

1933 és 1945 között egy emberséges ember állt az Indián Ügyek Hivatala élén, John Collier, aki elsőként próbálkozott azzal, hogy az indiánok (pl. a navahók) oktatásában az angol nyelv mellett szerepet kapjon az anyanyelvük is (Philip 1977, Szasz 1977). Az indián közösségeknek már némi autonómiát biztosító 1934-es törvény, majd az 1970-es években hozott törvények nyomán ismét lehetőség nyílt az anyanyelven való tanulásra (Reyhner & Eder 1989, Reyhner & al 1999). A törvények angol neve: *Indian Reorganization Act* (1934), *Indian Education Act* (1972) és *Indian Self-Determination and Education Assistance Act* (1975). Végül 1990 októberében megszületett az indián nyelvek státusát garantáló alaptörvény, a *Native American Languages Act*. Szövege itt olvasható: <http://ourworld.compuserve.com/homepages/JWCRAWFORD/nala.htm>.

Ezeknek a törvényeknek és erőfeszítéseknek a sikere mérsékelt. A fiatal nemzedék a többségi társadalomban való boldogulás reményében már nem sajátítja el a szülei nyelvét. A felemelkedés esélye azonban mindenképp csekély, és a két civilizáció határán rekedt emberek pszichológiai és szociális problémákkal küszködnek — amit jól mutat az alkoholizmus és az öngyilkosság különösen magas aránya az indián népességben.

Mielőtt áttekintenénk a főbb amerikai indián etnikai–nyelvi csoportokat, meg kell

⁵ “*In the difference of language to-day lies two-thirds of our trouble. ... Schools should be established, which children should be required to attend; their barbarous dialects should be blotted out and the English language substituted*” (idézi Atkins 1887, *Report of Indian Peace Commissioners*. (1868, Jan. 7). House of Representatives, 40th Congress, 2nd Session, Exec.Doc. 97. 1337/11/97, 17. oldal).

⁶ “*To teach Indian school children their native tongue is practically to exclude English, and to prevent them from acquiring it ... The instruction of the Indians in the vernacular is not only of no use to them, but is detrimental to the cause of their education and civilization, and no school will be permitted on the reservation in which the English language is not exclusively taught*, Atkins 1887: xxiii, vö. még Indian Office, U.S. (1888). Sok szöveg részletei elérhetőek: Crawford (1992a: 41–51, 155–157), <http://ourworld.compuserve.com/homepages/JWCRAWFORD/LL.htm>.

jegyezni, hogy az etnikai és a nyelvi identitás nem azonos. Az etnikai csoport mindig sokszorosán nagyobb az etnikum eredeti nyelvét beszélő csoporténál. Az aktív beszélők száma egyre csökken: ma a legalább ezer beszélővel rendelkező amerikai nyelvek a száma nem éri el a harmincat. A 2000-es népszámlálás ilyen arányokat regisztrált: *yaqui* 15 632 (etnikailag), de csak 469 beszélő, ugyanígy *komancs* 10 518 és 762, *crow* 9174 és 4149, vagy az algonkin csoportban: *potawatomi* 16 164 (etnikailag) és 499 (nyelviileg), *delavár* 8419 és 175.

A nyelv neve	Etnikai közösség	Beszélőközösség
NAVAHO (Navajo)	276 775	173 800
IROKÉZ (Iroquois, tágabb értelemben)		
cseroki (Cherokee)	302 569 ⁷	12 009
irokéz	47 746	143
mohawk	14 322	1 163
oneida	11 693	553
SZIÚ (Sioux): dakota, lakhota-teton stb.	113 713	17 466
MUSZKOGI (Muskogee)		
choctaw	88 692	9 272
creek	40 487	5 009
chickasaw	38 351	21 098
ALGONKIN		
odzsibvé (ojibwa-chippewa)	110 857	6 919
blackfoot	28 731	1 356
cheyenne	11 426	2 075
„PUEBLO” (etnikai kategória: hopi, zuni stb.)	59 621	20 000 fölött
APACS (Apache)	57 199	12 502

Michael Krauss szerint ma 175 indián nyelv él még az USA-ban, amelyek mintegy 90%-át (155 nyelvet) a kihalás veszélye fenyeget, és talán 20 marad meg a 21. század közepéig.⁸ Vannak kevésbé veszélyeztetett közösségek: Oklahoma és Észak-Karolina államban a cserokik között, az USA délnyugati részén a navahók között a nyelvet a fiatalok átveszik az idősebbektől (McLaughlin 1992, Reyhner & al. 1999, Francis & Reyhner 2002). 2004-ben az USA-ban mintegy 30 a törzsek által irányított felsőoktatási intézmény (*tribal college*) van: ezek zöme kétéves képzési idejű szakiskola (*community college*), de hat intézmény egyetemi diplomát (B.A.), kettő pedig magiszteri fokozatot is ad, vö. <http://aihec.org/college.htm>, Pavel & al. (1998), Harvey (2001), Yates (2001).

A magyar olvasó az uráli nyelvek helyzetével kapcsolatban kiváló szakmunkákból tájékozódhat (Nanovszky 1996, Csepregi 1998 stb.), mégis utalnom kell arra, hogy az uráli nyelvek zöme is fenyegetett. A „kisebb uráli népek” lélekszámát és az etnikum nyelvét beszélők százalékarányának változását mutatja a következő táblázat (Csepregi

⁷ De például 729 533 f. nek a cseroki az (els., második vagy harmadik számú) *etnikai* identitása.

⁸ Vö. pl. M. Krauss “Endangered languages: Current issues and future prospects” Keynote address, Dartmouth College, Hanover, NH. (1995. február 3.); “Status of Native American Language Endangerment”: <http://www.ncela.gwu.edu/pubs/stabilize/i-needs/status.htm>, Krauss (1992b). Más kutatók (Marianne Mithun és David S. Rood) is 15-20 indián nyelv megmaradását tartják valószínűnek.

1998: 255 nyomán). A finnek és az észtek kivételével minden nyelvrokonunk a „kis nép” kategóriába sorolható. A táblázatban nem szereplő saami / sâmi (lapp) nyelvek beszélői néhány tízezeren vannak (itt erőteljes nyelvi revitalizációs mozgalom működik), a vótok és lívek száma pedig néhány fő lehet.

	1959-ben		1989-ben	
	fő	%	fő	%
manysik	6449	59,2	8474	37,1
hantik	19 410	77,0	22 521	60,5
komi-zürjének	287 027	89,3	344 519	70,4
komi-permjákok	143 901	87,6	152 060	70,1
udmurtok	624 794	89,1	746 793	69,9
marik	504 205	95,1	670 868	80,8
mordvinok	1 285 116	78,1	1 153 987	67,1
karjalaiak	167 278	71,3	130 929	47,8
vepszék	16 376	46,1	12 501	50,8
izsórok	1062	34,7	820	36,8
nyenyecsek	23 007	84,7	34 665	77,1
enyecsek	–		209	45,4
nganaszanok	748	93,4	1278	83,2
szölkupok	3768	50,6	3612	47,6

Európában is sok nyelvet fenyeget a kihalás veszélye. A tapasztalat azt mutatja, hogy kellő eltökéltség, politikai támogatás és megfelelő nyelvtervezési tevékenység megléte esetén még akkor is lehetséges egy veszélyeztetett nyelv megmentése, ha az már nem él első nyelvként az etnikai közösségben. A nyelvek tetszhalott állapotából vagy (mint például a cornwalli nyelv esetében) halott állapotából való feltámasztásának (revitalizációjának) sikereit és kudarcait egyszerre példázzák a kelta nyelvek.

A bretonok valószínűleg az 5. század után a Brit szigetekről a Bretagne-félszigetre menekült kelták utódai. A régió 1532 óta Franciaország része. Nyelvileg egy neolatin és egy kelta részre oszlik, az utóbbi pedig négy olyan körzetre, amelyek dialektusai között igen alacsony a kölcsönös érthetőség: *kerne (cornouaillais)*, *treger (trégorrois)*, *leon (léonais)*, *gwened (vannetais)*. A breton identitástudat hordozója az a középosztálybeli értelmiségi réteg, amely a nyelvet nem anyanyelvként sajátította el, hanem az iskolában tanulta (Kuter 1989, Jones 1998b). Ma mintegy félmillió ember használja a francia mellett a breton nyelvet (Bretagne lakosságának majdnem a negyede) – sok tízezer (főként idősebb) ember esetében a francia nyelv ismerete minimális (azaz ezek a bretonok egynyelvű beszélőnek tekinthetők). A nyelvi reform és standardizáció vezető ereje a Diwan Mozgalom (*diwan* ‘mag’), amelynek iskolái vannak és korpusztervezést is végez. 2003-ban tízezernél is többen jártak breton esti tanfolyamokra, de a bretont aktívan használó beszélők átlagéletkora egyre nő.

Szintén kelta nyelv az ír (Irish Gaelic), amely ugyan Írország egyik hivatalos nyelve, de a beszélői csak az ír nyelvű nyugati régió, a Gaeltacht egyes településein vannak többségben. A 16. század végén még teljesen általános volt az ír használata, de a sok

évszázados elnyomó nyelvi politika következtében (Crowley 2000) az angol, illetve annak helyi változata, a hibernoangol (Hickey 2002) az élet legfontosabb színtereiről kiszorította az ír nyelvet, amelynek az „óvatos nekrológját” már meg is írták (Hindley 1990). Az 1851-es népszámlálás idején már csak a lakosság 45%-a beszélt írül, 1918-ban pedig már csupán 18%. Az ír nyelv hegemoniájának helyreállítását célzó szervezet, a Gaelic League már 1893-ban megalakult, és az 1922-ben létrejött (a 32 ír megyéből 26-ot egyesítő) önálló állam, az Ír Köztársaság politikájának sarkalatos pontja az ír nyelv felélesztése volt. Az oktatásügyben a cél kezdetben az volt, hogy az ír nyelvet az iskolai oktatás kizárólagos médiumává tegyék. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy az iskolába lépő gyermekek zöme erőteljes „sokk-kezeléssel”, ún. **bemerítés** (angol *immersion*) útján⁹ kezdte meg az ősei nyelvével való mélyebb ismerkedést, hiszen a szülei otthon angolul beszéltek. Az 1950-es évektől azonban az új oktatásügyi irányelv már „a nemzeti nyelv tantárgyként való intenzív oktatása” volt. Manapság a Gaeltachton, az ír nyelvű nyugati peremvidéken kívül is létezik még mintegy 50 kizárólagosan ír oktatási nyelvű általános iskola, de az ír nyelv elsősorban tantárgyként van jelen az írországi iskolai oktatásban (tipikusan heti öt órában). Az ír nyelvű tévéadásokat ma a lakosság negyede nézi (ezek az adások a műsoridő alig 5%-át teszik ki). A nyelv státusa megváltozott: egyes zárt vidéki közösségek első nyelvéből az írek legfontosabb második nyelvévé vált. Egy évszázaddal ezelőtt az ír nyelvet a kihalás veszélye fenyegette: egyre fogyó beszélőinek 57%-a a Gaeltacht településein élt. Jelenleg a hivatalos nemzeti census által számon tartott „ír beszélők” mintegy 7%-a él itt. Az összlakosság mintegy 5%-a számára az ír első nyelv, a lakosság további 10%-a aktívan használja (bár nem első nyelvként és különböző szinten), az írek további 30%-a pedig állítja magáról, hogy „érti a nyelvet”, sőt az 1981-es népszámlálás során az írek 31%-a az ír nyelv beszélőjének mondta magát, de vö. Coady & O Laoire (2002).

A skóciai gael az ír nyelv legközelebbi rokona. A gael használatát betiltó 1616-os törvényt mindmáig nem törölték el. Az északi részeken (Highlands) a lakosság 7–8%-a, északnyugaton (Western Isles) pedig 68%-a gael beszélő (akik közül soknak gael az első nyelve). Egész Skóciát tekintve a beszélők száma 1–2% között lehet. Van néhány iskola, ahol a skóciai gael (az angol mellett) oktatási nyelvként használatos, 1992 óta vannak gael tévéadások is, mindazonáltal a gael beszélőinek száma rohamosan csökken (Dorian 1981, Withers 1984; MacKinnon 1991; Corbett, McClure & Stuart-Smith 2003)

Az 1970-es években sokan azt hitték, hogy egy másik kelta nyelv, a walesi (Welsh, *cymraeg*) története rövidesen lezárul. Az első nyelvi censust 1891-ben tartották Walesben: ekkor a walesi nyelv beszélőinek százalékaránya 54,4% volt, száz évvel később már csak 18,7%. A lakosság zöme számára az angol nyelv regionális változata volt a mindennapi kommunikáció eszköze – egyben a walesi identitás szimbóluma, bár a kétnyelvűség egyes részeken gyakori volt (Adler 1977, Baker 1985, Williams 1987, Ball 1988, Penhallurick 1991). Az 1536-os törvényt, amely a walesi nyelv hivatalos használatát betiltotta, egészen a 20. század elejéig az iskolai oktatásra is vonatkoztatták. A két nyelv formális egyenjogúságát jogilag a Welsh Language Act (1967, majd 1993)

⁹ A második nyelv (hozzáadó) elsajátítását célzó *bemerítés* (*immersion*) ellentéte a (felcserél) *befulladás* (*submersion*), amelynek célja, hogy a nyelvi kisebbség csak a többségi nyelven tanulhasson, azaz az iskolai oktatás mintegy megfojtja a kisebbségi nyelvet.

mondta ki. Az 1925-ben létrehozott nemzeti szervezet, a Plaid Cymru egyik alapítója Saunders Lewis, az ismert író 1962-ben „A nyelv sorsa” (Tynged yr Iaith / The Fate of the Language) c. a BBC rádióban is felolvasott írásában arról beszélt, hogy a nyelv életben tartása fontosabb, mint Wales politikai függetlensége: mert ha a nyelv elenyészik, akkor eltűnik a walesi identitás, azaz a politikai győzelem értelmét veszti. Még abban az évben létrehozták a Walesi Nyelv Társaságát (Cymdeithas yr Iaith Gymraeg), amely harcot indított a walesi nyelv fejlesztéséért és terjesztéséért. A Plaid Cymru első parlamenti helyét 1966-ban nyerte el. Dafydd Iwan szerint (aki 2003 óta áll a szervezet élén) Wales függetlensége biztosítaná a nyelv és kultúra fennmaradását. Ma Wales minden ötödik lakosa kétnyelvű (köztük sok az olyan fiatal, aki már inkább az iskolában tanulta a nyelvet), és a walesi nyelv használata néhány észak-nyugati településen domináns. Az oktatás sok helyen kétnyelvű, és a walesi nyelv egy kivétellel minden iskolában kötelező tantárgy, a helyi tévé walesi nyelven is sugároz adásokat. A walesi nyelv két különböző közösségben való revitalizációját elemzi Jones (1998a) – bretonnal és a cornwallival összevetve. Bizonyosnak látszik azonban, hogy mae dyfodol ieithoedd lleiafrifol yn dibynnu ar godi eu hymwybyddiaeth ar lefel Ewropeaidd.¹⁰

Hivatkozások

- ADLER, Max K. 1977. *Welsh and the other dying languages in Europe*. Hamburg: Helmut Buske Verlag.
- BAKER, Colin 1985. *Aspects of bilingualism in Wales*. Clevedon: Multilingual Matters.
- BALDAUF, Richard B. & Allan LUKE szerk 1989. *Language Planning and Education in Australasia and the South Pacific*. Clevedon, UK: Multilingual Matters.
- BALL, Martin J. szerk. 1988. *The Use of Welsh: A Contribution to Sociolinguistics*. Clevedon, UK: Multilingual Matters.
- BENTON, J. 1997. *The Māori Language: Dying or Reviving?* Wellington: New Zealand Council for Educational Research.
- BERRESFORD ELLIS, Peter 1974. *The Cornish Language and Its Literature*. London: Routledge and Kegan Paul.
- BOBALJIK, Jonathan D., Rob PENSALFINI & Luciana STORTO 1996. *Papers on Language Endangerment and the Maintenance of Linguistic Diversity. MIT Working Papers in Linguistics* 28.
- BRADLEY, David & Maya BRADLEY szerk. 2001. *Language Endangerment and Language Maintenance: An active approach*. Richmond: Curzon Press.
- BREND, Ruth M. & Kenneth L. PIKE 1977. *The Summer Institute of Linguistics: its works and contributions*. The Hague: Mouton.
- BREZZINGER, Matthias szerk. 1992. *Language Death. Factual and Theoretical Explorations with special reference to East Africa*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- BREZZINGER, Matthias szerk. 1998. *Endangered Languages in Africa*. Cologne/Köln:

¹⁰ ...a kisebbségi nyelvek jövője attól függ, hogy a kérdést sikerül-e európai szintre emelni. (walesiül)

- Rüdiger Köppe Verlag.
- CAMPBELL, Lyle 1997. *American Indian Languages: The Historical Linguistics of Native America*. Oxford and New York: Oxford University Press.
- CHO, Grace 2001. The role of HL in social interactions and relationships: Reflections from a language minority group. *Bilingual Research Journal* 24: 369–384 [HL: heritage language].
- COADY, Maria & Muiris O LAOIRE 2002. Mismatches in Language Policy and Practice in Education: The Case of Gaelscoileanna in the Republic of Ireland. *Language Policy*: 1: 143–158.
- CORBETT, John, J. Derrick McCLURE & Jane STUART-SMITH szerk. 2003. *The Edinburgh Companion to Scots*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- CROWLEY, Tony szerk. 2000. *The Politics of Language in Ireland 1366–1922*. A Sourcebook. London: Routledge.
- CSEPREGI Márta szerk. 1998. *Finnugor kalauz*. Budapest: Panoráma (2. javított és bővített kiadás).
- DIXON, Robert M. W. 1972. *The Dyirbal Language of North Queensland*. Cambridge University Press.
- DIXON, Robert M. W. 1980. *The Languages of Australia*. Cambridge University Press. [a könyvnek van új, 2002-es kiadása, amely kb. 800 oldalas, ISBN 0-521-47378-0]
- DIXON, Robert M. W. 1983. *Searching for Aboriginal Languages*. St. Lucia: University of Queensland Press.
- DORIAN, Nancy C. 1981. *Language death: The life cycle of a Scottish Gaelic dialect*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- DORIAN, Nancy C. 1987. The value of language-maintenance efforts which are unlikely to succeed. *International Journal of the Sociology of Language* 68: 57–67.
- DORIAN, Nancy C. szerk. 1992. *Investigating Obsolence. Studies in Language Contraction and Death*. Cambridge University Press.
- FISHMAN, Joshua A. 1991. *Reversing Language Shift. Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened languages*. Clevedon: Multilingual Matters.
- FISHMAN, Joshua A. szerk. 2000. *Can Threatened Languages Be Saved? Reversing Language Shift, Revisited: A 21st Century Perspective*. Clevedon, UK: Multilingual Matters.
- FRANCIS, Norbert & Jon REYHNER 2002. *Language and literacy teaching for indigenous education: a bilingual approach*. Clevedon, UK & Buffalo: Multilingual Matters.
- GODDARD, Ives szerk. 1997. *Languages*. (= Handbook of North American Indians. 17) Washington, DC: Smithsonian Institute.
- GORDON, Raymond G. szerk. 2005. *Ethnologue: Languages of the World*. 15. kiadás. Dallas, TX: SIL International.
- GRENOBLE, Lenore A. & Lindsay J. WHALEY szerk. 1997. *Endangered Languages: Current Issues and Future Prospects*. Cambridge University Press.
- GRIMES, Joseph E. 1995. *Language Survey Reference Guide*. Dallas, TX: Summer Institute of Linguistics.
- HALE, Ken 1992. On endangered languages and safeguarding diversity. *Language* 68: 1–42.

- HARVEY, William 2001. *Minorities in Higher Education 2000–2001: Eighteenth Annual Status Report*. Washington, DC: American Council on Education.
- HICKEY, Raymond 2002. *A Source Book for Irish English*. Amsterdam–Philadelphia: Benjamins.
- HINDLEY, Reg 1990. *The Death of the Irish Language. A Qualified Obituary*. London: Routledge.
- HINTON, Leanne 1997. Hawaiian language schools. *News from the Native California* 10/4: 15–22.
- HINTON, Leanne & Ken HALE szerk. 2001. *The Green Book of Language Revitalization in Practice*. New York: Academic Press.
- HOXIE, Frederick E. 1984. *A final promise: The campaign to assimilate the Indians, 1880-1920*. Lincoln, NB: University of Nebraska.
- HORNBERGER, Nancy szerk. 1997. *Indigenous Literacies in the Americas. Language Planning from the Bottom up*. Berlin–New York: Mouton de Gruyter.
- HUEBNER, T. 1985. Language education policy in Hawaii. *International Journal of the Sociology of Language* 56: 29–49.
- JONES, Mari C. 1998a. *Language Obsolescence and Revitalization: Linguistic Change in Two Sociolinguistically Contrasting Welsh Communities*. Oxford University Press.
- JONES, Mari C. 1998b. Death of a Language, Birth of an Identity: Brittany and the Bretons. *Language Problems and Language Planning* 22: 129–142.
- KINDELL, Gloria E. & M. Paul LEWIS szerk. 2000. *Assessing Ethnolinguistic Vitality: Theory and Practice*. Dallas, TX: Summer Institute of Linguistics.
- KRASHEN, Stephen, L. TSE & J. McQUILLAN szerk 1998. *Heritage Language Development*. Culver City, CA: Language Education Associates.
- KRASHEN, Stephen D. & Grace CHO 1998. The negative consequences of heritage language loss and why we should care. In: Stephen Krashen & al. 1998. *Heritage language development*. Culver City, CA: Language Education Associates, 31–40.
- KRAUSS, Michael 1992a. The world's languages in crisis. *Language* 68: 6–10.
- KRAUSS, Michael 1992b. Statement of Mr. M. Krauss representing the Linguistic Society of America. In U. S. Senate. In: *Native American Languages Act of 1991: Hearing before the Select Committee on Indian Affairs*. Washington, DC: Government Printing Office, 1992, 18–22.
- KUTER, Lois 1989. Breton vs. French: Language and the opposition of political, economic, social, and cultural values. In: Nancy C. Dorian szerk. *Investigating obsolescence: Studies in language contraction and death*. Cambridge: Cambridge University Press, 75–89.
- LADEFOGED, Peter 1992. Another view of endangered languages. *Language* 68: 809–811.
- LANSTYÁK István 2002. A nyelvérintkezés szakszókincséről. Száz fogalom a kontaktológia tárgyköréből. In: Gyurgyík László & Kocsis Aranka szerk. *Társadalom – Tudomány. Tanulmányok a Mercurius Társadalomtudományi Kutatócsoport műhelyéből*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó, 73–95.
- LEITNER, Gerhard szerk. 2004. *Australia's Many Voices: Ethnic Englishes, Indigenous and Migrant Languages. Policy and Education*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- LEITNER, Gerhard & Ian G. MALCOLM szerk. 2007. *The Habitat of Australia's*

- Aboriginal Languages: Past, Present and Future*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- LEITNER, Gerhard; Clemens FRITZ & Brian TAYLOR 2006. *Language in Australia and New Zealand*. A Bibliography and Research Database (1788–Present). Berlin: Mouton de Gruyter.
- MacKINNON, Kenneth M. 1991. Language maintenance and viability in contemporary Gaelic communities: Skye and the Western Isles today. In: P. S. Ureland & G. Broderick szerk. *Language Contact in the British Isles*. Tübingen.
- McCONNELL, Grant D. & Jean-Denis GENDRON 1993–98. *Atlas international de la vitalité linguistique / International Atlas of Language Vitality*. 4 kötet: 1. Les langues constitutionnelles de l'Inde / Constitutional Languages of India.; 2. L'Europe occidentale / Western Europe. [83 nyugat-európai regionális és kisebbségi nyelv]; 3. L'Afrique occidentale / Western Africa. 137 pp. [13 nyugat-afrikai ország nyelveiről]; 4. La Chine / China. 205 pp. [a kínai és az 59 hivatalosan elismert kisebbségi nyelv]. Presses de l'Université Laval.
- McLAUGHLIN, D. 1992. *When literacy empowers: Navajo language in print*. Albuquerque: University of New Mexico Press.
- MITHUN, Marianne 1999. *The Languages of Native North America*. Cambridge University Press.
- MOSELEY, Christopher szerk. 2001. *Encyclopedia of the World's Endangered Languages*. Richmond, Surrey: Curzon Press.
- NANOVSKY György szerk. 1996. *A finnugorok világa*. Budapest–Moszkva: Teleki László Alapítvány.
- NETTLE, Daniel & Suzanne ROMAINE 2000. *Vanishing Voices: The Extinction of the World's Languages*. Oxford University Press.
- OSTLER, Nicholas & Blair RUDES szerk. 2000. *Endangered Languages and Literacy*. Bath: Foundation for Endangered Languages.
- PAVEL, Michael & al. szerk. 1998. *American Indians and Alaska Natives in Postsecondary Education*. Washington, DC: U. S. Department of Education.
- PENHALLURICK, R. 1991. *The Anglo-Welsh dialects of North Wales*. Bamberger Beiträge zur Englischen Sprachwissenschaft, 27. Frankfurt: Lang.
- PRATT, Richard H. [1892] 1973. Official report of the nineteenth annual Conference of Charities and Correction. repr. In: F. P. Prucha szerk. *Americanizing the American Indians: Writings by the "Friends of the Indian" 1880-1900*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1973, 260–271.
- PRUCHA, Francis P. szerk. 1973. *Americanizing the American Indians: Writings by the "Friends of the Indian," 1880-1900*. Cambridge, MA: Harvard University.
- REINECKE, J. 1969. *Language and Dialect in Hawaii: A sociolinguistic history to 1935*. szerk. Stanley M. Tsuzaki. Honolulu: University of Hawai'i Press.
- REYHNER, Jon & Jeanne EDER 1989. *A history of Indian education*. Billings: Eastern Montana College.
- REYHNER, Jon & al. szerk. 1999. *Revitalizing indigenous languages*. Flagstaff, AZ: Northern Arizona University.
- ROBINS, R. H. & E. M. UHLENBECK szerk. 1991. *Endangered Languages*. Oxford: Berg Publishers.
- ROMAINE, Suzanne szerk. 1991. *Language in Australia*. Cambridge University Press.

- SASSE, H. -J. 1992. Theory of language death. In: M. Brenzinger szerk. *Language death: Factual and theoretical explorations with special reference to East Africa*. Berlin: Mouton de Gruyter, 7–30.
- SAWAI, H. 1998. The present situation of the Ainu language. In: K. Matsumura szerk. *Studies in endangered languages: Papers from the International symposium on endangered languages*. ICHEL Linguistic Studies 1. Tokyo: Hituzi Syobo.
- SCHMIDT, Anette 1985. *Young People's Dyirbal: An Example of Language Death from Australia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SCHMIDT, Anette 1990. *The loss of Australia's Aboriginal language heritage*. Canberra: Aboriginal Studies Press.
- SKUTNABB-KANGAS, Tove 2000. *Linguistic genocide in education – or worldwide diversity and human rights?* Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum.
- THORNTON, Russell 1987. *American Indian holocaust and survival: A population history since 1492*. Norman: University of Oklahoma.
- VÁSZOLYI Erik 2003. *Ausztrália bennszülött nyelvei*. Párizs–Budapest: L'Harmattan.
- WARES, Alan C. 1993. *Bibliography of the Summer Institute of Linguistics*. 2 kötet, Dallas, TX: Summer Institute of Linguistics, 1: 1935–1975, 2: 1976–1982.
- WILLIAMS, Glyn szerk. 1987. *The Sociology of Welsh*. *International Journal of the Sociology of Language* 66.
- WITHERS, Charles W. J. 1984. *Gaelic in Scotland 1698–1981*. Edinburgh.
- WURM, Stephen A. 1996. *Atlas of the World's Languages in Danger of Disappearing*. UNESCO.
- YATES, Eleanor Lee 2001. American Heritage. *Community College Week* 13/11: 6–9.